

A. ROSINAS

ANALOGIJOS VAIDMUO LATVIŲ KALBOS ASMENINIŲ
ĮVARDŽIŲ FORMŲ RAIDOJE

§ 1. Baltistikos moksle neseniai paskelbta nauja teorija, aiškinanti, kad baltų kalbų negimininiai (asmeniniai) įvardžiai turį išlaikę daugiausia pirminės (baltų „prokalbės“) sandaros žymių, kad toji sandara buvusi ergatyvinė su jai būdinga dviejų pamatinių linksnių sistema, kuri slypinti gyvosios kalbos formų sistemoje, t. y.

nom.	<i>aš</i>	<i>mes</i>
nenom. (kilm., naud., gal., įng.)	<i>mani</i>	<i>mumi</i> ¹

Pati bikazualumo idėja gali reprezentuoti tam tikrą indoeuropiečių bendrosios epochos negimininių įvardžių paradigų formavimosi etapą. Baltų kalbose bikazualinės sistemos reliktais nebent galima laikyti lietuvių atoninius asmeninius įvardžius *mi*, *ti*, *si*. Jų vartojimas įvairių linksnių (ypač datyvo ir akuzatyvo) reikšmėmis gali būti archaiškas reiškinys, paveldėtas iš tų laikų, kai atoninių įvardžių netiesioginiai linksniai nebuvo morfologiškai diferencijuoti². Tačiau toji bikazualumo teorija, kuriai pagrįsti remiamasi baltų tarmių negimininių įvardžių ortotoninėmis tapačiomis kai kurių linksnių formomis, vargu ar priimtina tokiu pavidalu, kuriuo ji pateikiama jos autoriaus. Prezumpcija, kad vienodų trijų ar daugiau nenominatyvinių linksnių formų buvimas kurioje nors tarmėje lemias tam tikros dviejų pagrindinių linksnių sistemos (nominatyvas / nenominatyvas) egzistavimą tendencijos prasme, o archainė sistema visada išliekanti kaip tik todėl, kad inovacijos atkuriančios ją pagal seną modelį³, veda prie minties, kad visos kartos, kalbėjusios tomis tarmėmis, turėjo tūkstančius metų atsiminti tą bikazualinę sistemą.

¹ Žr. Palmaitis L. Baltų kalbų negimininių įvardžių istorija. — V., 1975, kand. dis., p. 21 — 22.

² Žr. Ambrazas V. Lietuvių kalbos dalyvių istorinė sintaksė. — V., 1979, p. 120.

³ Žr. Palmaitis L. Kand. dis., p. 21 — 22.

§ 2. Nesileisdamas į nereikalingas diskusijas ir neatmesdamas bikazualumo prezumpcijos apskritai, šiame straipsnyje norėčiau pateikti kitokią asmeninių įvardžių ortotoninių tapačių formų susiformavimo versiją, grindžiamą tiek fonologinių, tiek sisteminių faktorių įtaka. Kadangi bikazualumo idėja buvo grindžiama iš esmės latvių tarmių bei senųjų raštų duomenimis, alternatyvioji versija tų duomenų taip pat negali apeiti. Tiriant senųjų raštų vienaskaitinių asmeninių įvardžių paradigmas, tapačiomis negalima laikyti grafiškai vienodai rašomų formų, nes senųjų raštų autoriai nėra perteikę prozodinių požymių, kuriais skiriamos linksnių opozicijos. Dabartinėse tarmėse, pavyzdžiui, net tose, kuriose išnykusios ne tik vienaskaitos naudininko, bet ir galininko – įnagininko galūnės, naudininko / galininko – įnagininko opozicija gerai skiriama intonacija (plg. Agluonos šnektos paradigmą). Be to, spręsti vien tik iš senųjų raštų medžiagos, kuri forma yra archaizmas, o kuri inovacija, yra rizikinga. Pavyzdžiui, tvirtinti, kad senuosiuose raštuose vartojama įnagininko forma *man(i)* ir šnektose vartojama *mañi* visais atvejais yra archaizmas, reikštų kalbos faktų ignoravimą. Iš tikrųjų kai kuriose šnektose aptinkama įnagininko forma *mañi* gali būti inovacija iš galininko. Pavyzdžiui, Berzpilio šnekte įnagininkas *mañi*, *tevi* (plg. gal. – įng. *mañi*, *tevi*) vargu ar gali būti traktuojamas kaip archaizmas greta senojo įnagininko formų *ar manim*², *ar tevim*². Tas pat pasakytina apie Baltinavos ir kitų šnektų kilmininką *maņa*, *t'eva*, kuris čia yra aiški inovacija greta archaizmo *mañc*, *t'eus*. Todėl tik ištyrus dabartinių tarmių asmeninių įvardžių struktūrą, galima spręsti, ko verta mokslo reikalams senųjų raštų medžiaga.

§ 3. Alternatyviosios versijos išėities pozicija yra paprasta prielaida, kad rytų baltų kalbos iš baltų bendrosios epochos, kaip yra įtikinamai įrodęs J. Endzelīnas⁴, yra paveldėjusios „klasikinę“ asmeninių įvardžių linksnių sistemą, kurios atskirų linksnių galūnių morfemos tarmėse galėjo įvairuoti.

Latvių tarmių asmeninių įvardžių paradigmų vidinė rekonstrukcija leidžia daryti prielaidą, kad iki diftongų *an*, *en*, *in*, *un* pakitimo ir žodžio galo fonologinių pakeitimų latvių tarmėse jau turėjo egzistuoti tokios asmeninių įvardžių paradigmos:

Vienaskaitiniai

V. *es*

K. **mane*, **manes*, **manen*, **manens*

N. **mani*, **manē*

G. **mane*, **manen*

Įn. **manimi*

Vt. **mani + ēn*, *manē + ēn*, **manē(i) + ēn*

⁴ Žr. Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. – Rīgā, 1951, p. 504–517 (toliau – LVG).

V. *tū	
K. *teve, *teves, *teven, *tevens,	*seve, *seves, *seven, *sevens
N. *tevi, *tevė	*sevi, *sevė
G. *teve, *teven	*seve, *seven
Įn. *tevimī	*sevimī
Vt. *tevi + ēn, *tevė + ēn, *tevė(i) + ēn	*sevi + ēn, *sevė + ēn, *sevė(i) + ēn

Daugiskaitiniai

V. mes	jūs
K. *nūsōn, *nūs ⁵	*jūsōn, jūs
N. *nūmōs	*jūmōs
G. *nūs	*jūs
Įn. *nūmīs	*jūmīs
Vt. *nūsu	*jūsu

Kaip inovacijas galima traktuoti šias asmeninių įvardžių formas:

K. manim, maņa	mumsu, myūsus
N. manim, maniem	mumis, mūs, muñsim, mūsīm, muīs
G. manim	mūsus, mums
Įn. mani	muīs, muñsim, mūsīm, mūs, mūsīem
Vt.	mūsuos, mumīs

Kaip žinoma, morfologinės modifikacijos vyksta dėl fonologinių pakitimų ir paveldėtųjų formų funkcinės reinterpretacijos⁶ ir sisteminių pakitimų⁷ (t. y. eliminuojamas funkcinio krūvio netekęs elementas). Fonologiniai pakitimai yra smarkiai paveikę daugelio indoeuropiečių kalbų morfologinę struktūrą. Dėl fonologinių pakitimų jose suvienodėjo žodžio galas ir atsirado homoniminių formų⁸,

⁵ Tose šnektose, kuriose vienaskaitiniai įvardžiai turėjo bendrą kilmininko ir galininko formą *mane(n), teoriškai vienodas formas galėjo turėti ir daugiskaitinių įvardžių kilmininkas ir galininkas, plg.: vns. kilm. ir gal. tēu 'tavęs' ir 'tave', māt 'manęs' ir 'mane' ir dgs. kilm. ir gal. mūs 'mūsų' ir 'mus', jūs 'jūsų' ir 'jus' Vandzene. Tačiau mūs, jūs gali būti ir sisteminiai trumpiniai.

⁶ Žr. Bynon Th. Historical Linguistics. — London—New York—Melbourne, 1979, p. 103; Anderson J. M. Structural Aspects of Language Change. — London, 1974, p. 155; plg.: Курилович Е. Очерки по лингвистике. — М., 1969, с. 97; Соссюр Ф. Труды по языкознанию. — М., 1977, с. 186, 195—199; Hoenigswald H. M. Language Change and Linguistic Reconstruction. — Chicago—London, 1966, p. 56—57.

⁷ Apie sisteminius pakitimus plačiau žr. Rosins A. Morfologiskā lietuviešu un latviešu valodas vietniekvārdu saīsināšanās. — Kn.: Latviešu valodas apcerējumi. — Rīgā, 1967, p. 134—160; Kazlauskas J. Istorinė lietuvių kalbos gramatika. — V., 1968, p. 166—172.

⁸ Žr. Hoenigswald H. M. Min. veik., p. 56—59.

t. y. prasidėjo neutralizacija, sudarydama palankiausias sąlygas vadinamiesiems „pakitimams dėl analogijos“.

Po fonologinių ir sisteminių žodžio galo pakitimų asmeninių įvardžių pirminės paradigmos latvių kalboje taip pat turėjo gerokai pasikeisti, t. y.:

V. <i>es</i>	<i>mēs</i>
K. <i>man, mans, mani, manis</i>	<i>mūsu, mūs</i>
N. <i>man(i)</i>	<i>mums</i>
G. <i>man(i)</i>	<i>mūs</i>
Įn. <i>manim</i>	<i>mums</i>
Vt. <i>manī, manie, manē</i>	

Vienas iš šios paradigmos variantų turimas, pavyzdžiui, Skrundos šnektoje, plg.:

V. <i>es</i>	<i>mēs</i>
K. <i>manis</i>	<i>mūsu</i>
N. <i>man</i>	<i>muŃs</i>
G. <i>mani</i>	<i>mūs</i>
Įn. <i>manīm</i>	<i>muŃs</i>
Vt. <i>manē</i>	<i>mūsuōs</i>

Tačiau ne visame latvių areale susiformavo tokios paradigmos. Tai suprantama, nes skirtingos kalbų (resp. tarmių) struktūros reprezentuoja nevienodas jų susiformavimo sąlygas⁹.

Gana anksti daugelyje latvių šnektų dėl raidos vidinių motyvų senąją vienaskaitos instrumentalią *manim, tevim, sevim* ėmė stumti naujesnė forma *man(i), tev(i), sev(i)*, kuri vienoje šnektose tapo pirminiu variantu, o kitose – visai išstūmė senąją instrumentalią. Tai atsitiko dėl latvių kalbos evoliucijos vidinių motyvų po to, kai dėl žodžio galo fonologinių pakitimų įvyko visų vardažodžių ir gimininių įvardžių *(i)o, (i)ā* ir *ē* kamienų vienaskaitos akuzatyvo ir instrumentalio formų neutralizacija, plg.:

G. <i>*tān labān rankān</i>	→ <i>tuo labu ruoku</i>
Įn. <i>*tān labān rankān</i>	→ <i>tuo labu ruoku</i>
G. <i>*tan laban tēvan</i>	→ <i>tuo labu tēvu</i>
Įn. <i>*tō labō tēvō</i>	→ <i>tuo labu tēvu</i>

Todėl dėl struktūros spaudimo (kuris suprantamas kaip tendencija „anomalijoms“ reguliuoti pagal bendrus kalbos modelius¹⁰) pagal santykį vns. gal. *tēvu* :

⁹ Plg. Hoenigswald H. M. Min. veik., p. 63.

¹⁰ Žr. Lyons J. Introduction to Theoretical Linguistics. – London – New York – Melbourne, 1979, p. 37.

: vns. įng. *tēvu* = vns. gal. *mani* : vns. įng. x^{11} greta (arba vietoj) vienaskaitos įnagininko *manim* (resp. *tevim*, *sevim*) atsirado nauja forma *man(i)* (resp. *tev(i)*, *sev(i)*), plg. senųjų raštų: *ar man* GB 92: *wedde ar sōw* MP III 282; *ar tewi* GB 43, 154; *ar ſeuwi* Ev 44₁₅ ir *ar ſeuwim* Ev 127₂₅, *ar tewim* GB 140, *ar mannim* GB 59 ir kt. Tą procesą gerai rodo ir šnektų (Vandzenės ir Izvaltos) įvardžio 'aš' paradigmos, plg.:

V. <i>es</i>	<i>ęś</i>
K. <i>mân, mâns</i>	<i>man'i</i>
N. <i>mañ²</i>	<i>mañ</i>
G. <i>mân</i>	<i>man'i</i>
Įn. <i>mân, maniñ²</i>	<i>man'i</i>
Vt. <i>mane</i>	<i>man'î</i>

Kad vienaskaitos įnagininko forma *manim* (resp. *tevim*, *sevim*) yra senesnė už *mani* (resp. *tevi*, *sevi*), aiškiai rodo jos išlikimas sustabarėjusiose prielinksninėse konstrukcijose tų šnektų, kurių vienaskaitos įnagininkas įvardžio 'aš' paradigmoje yra ne *manim*, o *mani*, plg.: vns. įng. *mañi* 'manimi' ir *da mañim*, *da tēvīm* Aglona. Su prielinksniais forma *manim* (o ne *mani*) vartojama ir kitose šnektose, plg.: *skrien pie manim*, *grib àr manim kėkuōtiēs*, *pa manim jaūnāka* Ērgeme, Lugaži, Valka¹², *pe manim atnāks mās*, *bez manim tūr nevār istikt*, *pret manim viš i laps* Vandzene ir kt. Tie pavyzdžiai įtikinamai rodo senojo įnagininko stabarėjimą prielinksninėse konstrukcijose¹³.

Latvių senųjų raštų medžiaga leidžia daryti prielaidą, kad po minėtųjų procesų, greta vienaskaitos įnagininko *manim* atsiradus naujai formai *man(i)*, forma *manim* buvo pradėta vartoti ir vietoj vienaskaitos galininko *man(i)*. Tai aiškiai matyti iš tokių pavyzdžių: *teuw nebus wai=rak Dewes turret ka ma=nim wen* C 14₁₈₋₁₉; *Kunxs / giem mannim ſeuw* C 65₆; *Klauſiſim mehs tewim* GB 418, plg.: *JESV Christi, katters ſeuw pattim par mums ir nodewwis* Ev 9₅₋₆ ir *kas ſeuwi patti zemoias, tas taps paaukstenats* Ev 38₁₆₋₁₇.

Sutapus visų paradigmų vienaskaitos galininkui ir įnagininkui¹⁴, pasikeitė ir linksnių valdymas: įnagininką valdantys prielinksniai pradėjo valdyti ir galininką, ir atvirkščiai.

§ 4. Latvių kalboje linksnių neutralizacijos vidiniai motyvai galėjo būti ne tik fonologiniai, bet ir sintaksiniai, iš kurių svarbiausias yra prielinksninis valdymas.

¹¹ Plg. Hoenigswald H. M. Min. veik., p. 63.

¹² Raģe S. Ērgemes, Lugažu un Valkas izloksnes fonētika un morfologija. — Valodas un literatūras institūta Raksti, 1964, t. 8, p. 60.

¹³ Plg. Endzelīns J. LVG, p. 631.

¹⁴ Ten pat, p. 630.

Kai kurių latvių patarmių prielinksniams yra būdingas dviejų ar trijų linksnių valdymas be reikšmės skirtumo. Dėl to jų valdomų linksnių formas jau reikia laikyti alomorfaus. Pavyzdžiui, daugelyje Kuržemės, Žemgalės ir Vakarų Vidžemės šnektų kilmininką valdantys prielinksniai valdo ir galininką¹⁵. Tokia vartosena ypač būdinga senųjų raštų kalbai. Senuosiuose latvių raštuose su prielinksniais *no, pie, uz, starp, dēļ, iekšan, pēc* vartojamas ir kilmininkas, ir galininkas, pvz.: **su kilmininku**: *no šzās pašsaulas* Ev 37₂₀; *no ta gaišma* Ev 11₂; *šaccia vž winšas* Ev 38₂₆; *ekšzan pašsaules* Ev 11₂; *no weenas Bļohdas* MP III 308; *eekschan Titcibas* MP III 252; *pehž tahs šwehtas Wietas* GB 302; *preekšch mannis* GB 73; *pehž tahs septitas Duššeschanas = Deenas* GB 243; *pee wiņņas* GB 78; *pee Semmes* GB 89; *pee širds* GB 117; *pee ta Deewa Kalna* GB 111; *pee muhšu Tehwa* GB 85; *raudaja pee wiņņa Kakla* GB 93; *wyršu akkas* Ev 45; **su galininku**: *vž šzo akmin* Ev 40₂₅; *tyccæia ekšzan winšu* Ev 20₇; *prekšzan Dēwu* Ev 20₁₂; *pe Dewu* Ev 19₁; *no Dēwu dzimufzi ir* Ev 11₂₆₋₂₇; *wyršu akmini* Ev 27₄; *no šcho layku* Ev 95₅; *ekšzan šzo pašsaul* Ev 59₅; *šuhcija pehž Bileamu* GB 313; *nahže pee to Deewa Kalnu Dreb* GB 103; *štarp Jehkabu* GB 58; *es no = iemu uhf sawu Weetu* GB 58; *eita us augšchu pee mannu Tehwu* GB 92; *tad šuhcija ta pee sawu Tehwoži* GB 77; *nešše the to's Bherninges py Jesu* E 71; *Kad Kaimings py Kaiminju | Radds py Raddu | Draugs py Draughu nahk* MP I 529; *darzcha Baznica stahw bez Jumbtu* MP II 107; *no jaunū atkal py Kruštu šitt* MP III 279, plg.: *tur pie tuō uōzuōl Vandzene; viš bi tūr pe klēt ustaīseīs smuk būdēņ; es no vis sifd lū:ž Ārlava*¹⁶.

Kalbamięji prielinksniai taip pat vartojami ir su asmeninių įvardžių atitinkamais linksniais, plg.: *no šeuwis* Ev 50₅ ir *no manni džert praša* Ev 46₁; *pe šeuwi* Ev 55₂₂; *pee tewis* GB 98, 176, *pee mannis* GB 78, 312; *no šewis* GB 48; *eekšch tewis* GB 1220; *nahku pee tewis* GB 139; *nahk pee mannis* GB 140; *preekšch šewis* GB 287; *paleež pee mannis* GB 55 ir *pee tewi* GB 29; *preekšch manni* GB 287; *no tewi* GB 53; *pee man* GB 62; *py šoew yempt* E 42.

Kilmininką valdančių prielinksnių vartojimas su galininku lėmė ir senojo įnagininko vartojimą su visais prielinksniais¹⁷. Tai patvirtina ir senųjų raštų kalba: *greta pe šeuwi, no šeuwis* ir *no manni* yra *no šeuwim* Ev 133₂₉, *pe mannim* Ev 126₂₅, *no mannim* Ev 44₂₄, *greta pee tewis, pee mannis, no šewis* ir *pee tewi, no tewi* yra *no tewim* GB 80, 81, 118, *pee šeuwim* GB 13, 78, 98, 168, *no mannim* GB 39, 57, 91, 92, *no šeuwim* GB 43, 173, plg.: *pe manim atnāks mās, bez manim tur nevār istikt Vandzene; nuō tevīm, piē tevīm* Skrunđa; *Skrien pie manim Ērgeme, Valka; es no šewis pattim runna* Ev 50₅; *Katters no šeuwis pattim runna [...]* Ev 50₅₋₆.

¹⁵ Žr. Nītiņa D. Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā. — Rīga, 1978, p. 194.

¹⁶ Jeigu čia prielinksniai *pe* ir *no* valdytų kilmininką, po jų turėtų būti atitinkamai *klēc* ir *sifc*.

¹⁷ Plg. Endzelīns J. LVG, p. 630.

Asmeninių įvardžių senojo įnagininko (*manim, tevim, sevim*) neutralizacija palanki galėjo būti tose šnektose, kuriose formos *mani, tevi, sevi* resp. *man, tev, sev* atlieka ne tik galininko–įnagininko, bet ir kilmininko funkcijas (plg. Vandzenės ir Izvaltos šnektų įvardžio ‘aš’ paradigmas p. 56).

Kadangi senuosiuose raštuose su prielinksniais *pie* ir *no* vartojamas ir kilmininkas (*pie manis, pie man, no manis, no man*), ir galininkas–įnagininkas (*pie mani, pie man, pie manim, no mani, no man, no manim*), nesunku paaiškinti, kodėl kartais autorių tos formos maišomos ir neprielinksninėse konstrukcijose, plg. kilm.: *swehtigs irr tas 3ilweks / kas mannis klausa* GB 1169 ir *Klaufifim mehs tewim* GB 418; gal.: *Kungs piemim mannis* Ev 73₂₁; *peeminni mannis kad tew labbi klahfees* GB 80; *winsch mannis peenems* GB 64; [...] *žik ilgi fchee Laudis mannis kaitina* GB 291; [...] *wiņņsch sewim liks uppureht* [...] GB 297.

Kad linksnių neutralizaciją skatina ir prielinksniai, vartojami su dviem ar trim linksniais, įtikinamai rodo, pavyzdžiui, Ērgemės, Lugažų ir Valkos šnektų duomenys. Šiose šnektose prielinksnis *līdz* valdo naudininką ir galininką–įnagininką, plg.: naud. *sapēra līz ādi; līz Rīgi brāukt; pīedzerās līz nesamaņai, līz puzdieni nēma* ir gal. – įng. *līz aku viē aizgāju; atnāca līz sētu; kūrš nummurs iēt līz tūo slimnicu?* ir kt. Dėl to čia viename junginyje su *līdz* galimas ir naudininkas, ir galininkas–įnagininkas, plg.: *līz šitūo vīeti vis pilēja*. Kadangi šiose šnektose su prielinksniais *pie* ir *pēc* vartojamas kilmininkas ir kilmininkas–galininkas–įnagininkas, plg.: *tik daūz ir pīe manis tā labuma; skriēn pēc manis ir viņč skriēn pīe manim; skriēn pēc manim* (Lugaži), nesunku paaiškinti, kodėl greta *grib ār manim ķēķuōtiēs* su prielinksniu *ar* kartais vartojamas ir kilmininkas, pvz.: *viņč iššķīrās a viņas likumīgi* Ēr 92; *mēs aizgājām a māšicas* Ēr 92; *brāucu ār Saūlītenes; runāja ār māšas Añnas* Ērgeme, plg.: *es strāde kuōpe a viņš* (=viņas) Vandzene, plg. senųjų raštų: *Beidf ar fchahs to Neddeļu* GB 55; *lauwa ar* [...] *lapsas*¹⁸.

§ 5. Labai svarbios senųjų raštų *man* (*tev, sev*) tipo formų vartojimui paaiškinti yra tų kuršiškų ir augšzemniekų šnektų asmeninių įvardžių paradigmų redukuotos formos, kurių opozicijos skiriamos tik prozodiniais požymiais arba prozodiniais požymiais ir paskutinio priebalsio kietumu / minkštumu. Tose šnektose opozicijas, skiriamas tik prozodiniais požymiais, sudaro naudininkas / kilmininkas–galininkas–įnagininkas (plg. *mañ² / mân, teû / ta^oû² / tēu* Vandzene), naudininkas / galininkas–įnagininkas (plg.: *mān / mân, tēu / tēu, sēu / sēu* Ārlava ir *mañ² / mǎn², teû / tēu* Galēni), o opozicijas, skiriamas prozodiniais požymiais ir galinio priebalsio kietumu / minkštumu, – naudininkas / galininkas–įnagininkas (plg.: *mañ² / mǎn²* Rudzēti). Kadangi galininkas *mān, mǎn, mǎn²* dėl minėtų motyvų visur čia yra pakeitęs senesnę įnagininko formą *manim* (plg. gretiminę formą *manim²*

¹⁸ Žr. Nitiņa D. Min. veik., p. 195.

Rudzēti, Vandzene), jis traktuotinas kaip galininkas ir kartu su Vandzenės kilmininko forma *mān* gali būti kildinamas ne tik iš **mane*, bet ir iš **manī* (< **-en*), o naudininkas *mañ²*, *mañ'*, *mān* gali būti kildinamas ir iš **mani*, ir iš **manē*. Taip aiškinti leidžia šiose šnektose stipriai veikiantis žodžio galo trumpėjimas: čia yra išnykę net iš ilgųjų balsių ir dvibalsių kilę balsiai, plg. vns. gal. *gar tuõ žuog* Vandzene ir *es no vis siřd lū:ž* Ārlava ir kt. Tokio tipo redukuotoms formoms ir atstovauja senųjų raštų kilmininko – naudininko – galininko – įnagininko formos *man* (*mann*), *tew*, *few*, kurių senųjų raštų autoriai neskyrė nei intonaciškai, nei žymėjo jų galinio priebalsio kietumo / minkštumo. Kilmininką ir galininką nuo naudininko skiria junginiai su veiksmažodžiais, prielinksniais ir įvardžio *pats* formomis arba kontekstas, plg. kilm.: *tu pee few pařcha fwehrejs effi* GB 171; *starp man un starp tewis* GB 58; gal. *pee few patti abdomaias* Ev 41₁₁; *no few pařžu* Ev 58₇; *starp few un starp Jekkabu* GB 58; *Tew būs milot [...] tauwu tuwaku lydž ka feww pařžu* Ev 102₁₉; *ka few pařžus* Ev 21_{22–23}; *Næurrætes feww pařžus par gudrus* Ev 20₁₁.

Turint galvoj, kad latvių senuosiuose raštuose vartojamos jau redukuotos visų tų linksnių formos, kurios lietuvių senuosiuose raštuose dar terodo tik redukavimosi tendenciją, galima prielaida, kad XVI a. kai kuriose latvių šnektose jau egzistavo ir vienaskaitinių įvardžių redukuotos formos, kurias greta neredukuotų *mani* tipo formų ir vartoja senųjų raštų autoriai, nepažymėdami jų prozodinių požymių.

Aptartieji senųjų raštų *man* tipo vartojimo atvejai leidžia padaryti išvadą, kad latvių senieji raštai gana objektyviai atspindi įvardžių formų struktūrą ir jos pakitimus latvių tarmėse ir kad tie pakitimai yra prasidėję dar prieš latvių raštijos pradžia.

§ 6. Aptariant morfologinės modifikacijos reiškinius, negalima apeiti ir naudininko formų *manim*, *tevim*, *sevim*¹⁹, kurios vartojamos senuosiuose raštuose, bendrinėje šnekamojoje kalboje (žr. MG I 504) ir šnektose, plg.: *mañ || maniñ, teũ || teviñ* Kaldabruņa (FBR XVII 62), *mañ || maniñ || maniēm* Lubāna (FBR XVII 132). Šnektose paprastai jos vartojamos su prielinksniu *da*, plg.: *it leliñ sũřim da maniñ* ir *mañ beja baist* Kaldabruņa. Senuosiuose raštuose jos taip pat vartojamos greta *man(i)* tipo formų, pvz.: *Tew ne buhs fewim ne kahdu isgraiřitu Tehlu [...] darriht* GB 143; [...] *un ņelta Deewus jums ne buhs few im taiřiht* GB 144. Jų vartojimas naudininko reikšme gali būti aiškinamas dvejopai: 1. Gavęs galininko funkciją, įnagininkas *manim* (*tevim*, *sevim*) pateko į galininką ir naudininką valdančių prielinksnių sferą ir buvo pradėtas vartoti greta naudininko *man(i)*. 2. Tačiau galima prielaida, kad *manim* tipo formų vartojimą naudininko reikšme lėmė daugiskaitinių įvardžių naudininko / įnagininko analogija pagal santykį: dgs. įng. *mums* : dgs. naud.

¹⁹ Kai kuriose šnektose *manim* tipo forma įsivesta ir į kilmininką. Pavyzdžiui, Biržų šnektose *manim* vartojimą kilmininko reikšme galima paaikinti tik sintaksinio valdymo ypatybėmis, plg.: *gaida nu manim, nu tevi vēstules nū, mani gaida* ir *manis pęc* (žr. FBR XII 82 ir 90–92).

mums = vns. įng. *manim* = vns. naud. *x* (= *manim*). Tokią interpretaciją remia, pavyzdžiui, Lubanos šnektos duomenys, plg. : dgs. naud. ir įng. *muñs* || *muñs* || *muñsiẽm* || *muñsĩm* ir vns. naud. ir įng. *manĩm*, *maniẽm* (greta naud. *mañ* ir įng. *mani*). Kad vienaskaitos paradigmos modifikacija yra galima dėl daugiskaitos poveikio, rodo kai kurių lietuvių šnektų gimininių įvardžių moteriškosios giminės vienaskaitos įnagininko *su tái* atsiradimas pagal santykį: dgs. naud. *tóm(s)* : dgs. įng. *tóm(s)* = vns. naud. *tái* : vns. įng. *x* (= *tái*)²⁰.

§ 7. Latvių daugelio šnektų asmeninių įvardžių paradigmu struktūra rodo vieną aiškų dalyką, kad tose šnektose, kuriose dėl minėtų sąlygų įvyko vienaskaitos galininko ir įnagininko neutralizacija, ir „daugiskaitos“ galininkas ir įnagininkas (resp. naudininkas) dažnai yra neutralizuojami. Iš to galima tik viena prielaida, kad „daugiskaitos“ formų neutralizaciją lėmė vienaskaitos galininko ir įnagininko neutralizacija. Dėl struktūros spaudimo galimos tokios „daugiskaitos“ galininko, įnagininko – naudininko modifikacijos: 1) pagal santykį vns. įng. *man(i)* : vns. gal. *man(i)* = dgs. įng. – naud. *mums* : dgs. gal. *x*; 2) pagal santykį vns. gal. *man(i)* : vns. įng. *man(i)* = dgs. gal. *mūs* : dgs. įng. *x*.

Pirmoji tokios modifikacijos tendencija matyti Rudzetų šnektos įvardžių ‘aš’ ir ‘mes’ paradigmos: dėl vienaskaitos poveikio greta „daugiskaitos“ įnagininko – naudininko *muñs* atsirado įnagininkas *mūs* (plg.: vns. gal. *màñ²* ir vns. įng. *àr màñ²* || *mañim²*):

V. <i>ęš</i>	<i>męš</i>
K. <i>mànc²</i> <i>manis</i>	<i>mèus²</i>
N. <i>mañ²</i>	<i>muñs</i>
G. <i>màñ²</i>	<i>mèus²</i>
Įn. <i>àr màñ²</i> <i>mañim²</i>	<i>muñs</i> <i>mèus²</i>
Vt. <i>mañt</i>	<i>mèusús²</i>

Tolesnę modifikaciją gerai atspindi, pavyzdžiui, Viesytės šnektos įvardžių ‘aš’ ir ‘mes’ paradigmos; „daugiskaitos“ paradigmoje matyti galininko formos *mūs* išstūmimo ir visiems trims linksniams vienos formos *mums* apibendrinimo tendencija, plg.:

V. <i>es</i>	<i>mes</i>
K. <i>manis</i>	<i>mòusu</i>
N. <i>màn</i>	<i>mùms</i>
G. <i>mani</i>	<i>mùms</i> <i>mòus</i>
Įn. <i>àr mani</i>	<i>mùms</i>
Vt. <i>manié</i>	<i>mòusuós</i>

²⁰ Žr. Rosinas A. Vienaskaitos įnagininko *su (t)-ai* kilmė. – *Baltistica*, t. 11(2), p. 80–81.

Toji tendencija iki galo įgyvendinta Daudzesės, Vestienos²¹, Pliavinių, Kalda-
brunios, Sunakstės šnektose, plg. Sunakstės paradigmą:

V. <i>es</i>	<i>mes</i>
K. <i>mani</i>	<i>mòusu</i>
N. <i>mañ</i>	<i>muñs</i>
G. <i>mani</i>	<i>muñs</i>
Įn. <i>ar mani</i>	<i>muñs</i>
Vt. <i>manié</i>	<i>mòusuós</i>

Kaip rodo latvių senųjų raštų kalba, kalbamasis procesas yra vykęs dar prieš latvių raštijos pradžią. Pavyzdžiui, Kanizijaus katekizme greta „daugiskaitos“ nau-
dininko *mums* jau vartojamas galininkas *mums*, plg.: *kalpo mums* C 33₁₁; *kattre mums lounne darr* C 38₄ ir *Vnd newedde mums lounan kardenafschen* C 12₁₃; *Beth pesti mums no tho loune* C 33₁₁, plg.: *Mhes luudtczam yums* E 57; *tu mums [...]* *pestys effshe* Ev 27₉; *No to passfarge mums myleis Debbeffe Thews* Ev 39₂₂.

Antrąją tendenciją geriausiai rodo Dagdos šnektos įvardžio 'mes' paradigma, iš kurios jau baigiama išstumti įnagininko – naudininko forma *mums*, plg.:

V. <i>aš</i>	<i>męš</i>
K. <i>mañi</i>	<i>mỹusu</i>
N. <i>máñ</i>	<i>mỹms</i> <i>myûs</i>
G. <i>mañi</i>	<i>myûs</i>
Įn. <i>ar máni</i>	<i>ar myûs</i>
Vt. <i>mañt</i>	<i>mysûs</i>

Įsigalėjus bendrai naudininko – galininko – įnagininko formai, t.y. išnykus kal-
bamųjų linksnių opozicijai (plg.: naud., gal. ir įng. *jiûs* Dagda), šnektose ieškoma
būdų tų linksnių opozicijoms sustiprinti. Vienas iš tų būdų yra priegaidžių metato-
nija (plg.: gal. *mỹus* ir naud. – įng. *myûs* Stirnienė). Antrasis būdas atitinkamų var-
dažodinių galūnių dėjimas²² prie bendros naudininko – galininko – įnagininko for-
mos *mūs* resp. *jūs*, *mums* resp. *jums*. Galimi trys šio proceso variantai:

²¹ Pažymėtina, kad Vestienos šnektose greta *muiñs* vartojama forma *muñs* yra ne koks archaiz-
mas, o formos *muiñs* disimiliacijos rezultatas, plg. *juiñs* (nėra **juñs*), plg. Endzelīns J. LVG,
p. 514. Tas pat pasakytina apie Ērglių ir Uogrės naudininko – įnagininko formą *muñs* greta *juims*.

²² J. Endzelynas aiškina, kad *mumsiem* resp. *mumsim* naudininko (įnagininko) fleksija yra atsi-
radusi dėl analogijos su vienaskaitos naudininku (įnagininku) *maniem*, *manim* (žr. LVG, p. 514).
Taip manyti galima, tik turint galvoje tas šnektas, kuriose 1) vyko tik „daugiskaitos“ naudininko
(įnagininko) fleksijos pakitimai; 2) egzistavo vienaskaitos formos *maniem*, *manim*, pavyzdžiui,
Pliavinių šnektose. Tačiau ten, kur nebuvo *maniem*, *manim* tipo formų ir kur, be naudininko – įna-
gininko, buvo keičiama ir galininko fleksija, „daugiskaitos“ formų fleksijos pakitimus reikia laikyti
vardažodžių formų analogijos rezultatu.

1. Vardažodines galūnes gauna tik galininkas ir įnagininkas, o naudininkas nemodifikuojamas, plg. Jaunpiebalgos įvardžio 'mes' paradigmą:

V. *mēs*
K. *musu*
N. *mūs*
G. *mūsus*
Įn. *ar mūsiēm*
Vt. *mūsuôs*

2. Vardažodines galūnes gauna naudininkas ir įnagininkas, o galininkas nemodifikuojamas, plg. Varaklianų šnektos įvardžio 'mes' paradigmą:

V. *mėš* || *mas*
K. *myûsu* || *mÿusu* || *mÿus*
N. *myûs* || *myûsim*
G. *myûs* || *mÿus*
Įn. *myûs* || *myûsim*
Vt. *mÿusûs*

3. Vardažodines galūnes gauna visi kalbantieji linksniai, plg. Nirzos ir Lubanos šnektų įvardžio 'mes' paradigmas:

V. <i>máš</i>	<i>mas</i> <i>ma:s</i>
K. <i>mÿsu</i> <i>myûsu</i>	<i>muñsu</i>
N. <i>mÿsim</i> <i>myûsim</i>	<i>myñs</i> <i>muñs</i> <i>muñsim</i> <i>muñsiēm</i>
G. <i>mÿsus</i> <i>myûsus</i>	<i>myñs</i> <i>muñsus</i>
Įn. <i>mÿsim</i> <i>myûsim</i>	<i>myñs</i> <i>muñs</i> <i>muñsim</i> <i>muñsiēm</i>
Vt. <i>mÿsûs</i> <i>myûsûs</i>	

Pastebėtina, kad Lubanos šnektos 'mes' paradigmoje visos netiesioginių linksnių formos jau daromos iš vieno bendro komponento *mums-* (vertikalusis paradigmos išlyginimas atliktas iki galo), plg. kilm. *muñsu*. Kaip Nirzoje kalbamųjų paradigmų modifikacija yra įvykusi Berzpilio, Baltinavos, Karsavos, Reznos, Viliakos, Zvirgzdinės ir Zvartavos šnektose, o Galenų ir kitose šnektose – kaip Varaklianuose.

Kad visų čia kalbėtų paradigmų nariai nėra kokios bikazualinės sistemos reliktai, o palyginti nesenų pakitimų dėl analogijos padarinys, patvirtina kai kurių augšzemniekų šnektų panašūs pakitimai vardažodžių ir gimininių įvardžių paradigmose. Pavyzdžiui, Galenų šnekte pagal santykį vns. gal. *šytû osoru* : vns. įng. *šytû osoru* = dgs. gal. *šytuôs osorys* : dgs. įng. *x* radosi daugiskaitos įnagininkas *ar šytuôs osorys*, plg. *ar osorys acis* „su ašaromis akyse“; *ar šytuôs* „su šitomis“; *agruôk stàigùojem' ar vétz'is i p'et'èr'n'is* „anksčiau vaikščiojom su vyžomis ir naginėmis“.

Kadangi moteriškosios giminės daugiskaitos galininkas – įnagininkas sutampa su daugiskaitos vardininku, nesunku paaiškinti, kodėl vyriškosios giminės daugiskaitos vardininkas čia kartais vartojamas vietoj naudininko – įnagininko, pvz.: *ār taīdi* „su tokiais“.

§ 8. Baigiant aptarti morfologinių modifikacijų motyvus, reikia pabrėžti, kad fonologiškai reguliarios evoliucijos rezultatas yra nereguliarių formų atsiradimas, o dėsninių pakitimų dėl analogijos rezultatas yra taisyklingų paradigimų susiformavimas²³. Tačiau morfologiniai pakitimai dėl analogijos yra tikrai galimi, o ne būtini²⁴. Net susidarius visiškai vienodoms sąlygoms²⁵, vienur pakitimai būna visuotiniai, kitur daliniai, dar kitur – visai nevyksta²⁶. Kalba yra sudėtinga sistema, kurią sudaro daugybė struktūrų, sujungtų viena su kita taip, kad, pavyzdžiui, pakitimas vienoje paradigmoje nebūtinai turi paliesti tos paradigmos vidinių santykių su kitomis to paties lygio paradigmomis²⁷. Priešingu atveju kiekvienas pakitimas sukeltų sistemoje revoliuciją ir sistema nebetektų kontinuiteto²⁸.

Kalbant apie latvių asmeninius įvardžius, būtina priminti, kad vienose šnektose dėl minėtų vidinių motyvų pakitimai dėl analogijos asmeninių įvardžių paradigmos visai nevyko arba vyko tik daliniai. Pavyzdžiui, pakitimai gimininių įvardžių ir vardažodžių vienaskaitos paradigmos visiškai nepalietė daugelio šnektų asmeninių įvardžių paradigimų, plg. Skrundos šnektos įvardžių ‘aš’ ir ‘mes’ paradigmas:

V. <i>es</i>	<i>mēs</i>
K. <i>manis</i>	<i>mūsū</i>
N. <i>man</i>	<i>muīns</i>
G. <i>mani</i>	<i>mūs</i>
Įn. <i>a manīm</i>	<i>muīns</i>
Vt. <i>manē</i>	<i>mūsūōs</i>

Antra vertus, daugelyje latvių šnektų pakitimai gimininių įvardžių ir daiktavardžių vienaskaitos paradigmos atitinkamai palietė tik vienaskaitinių asmeninių įvardžių paradigmas, plg. Izvaltos šnektos ‘aš’ ir ‘mes’ paradigmas:

A. <i>eš</i>	<i>mēš</i>
K. <i>man’i</i>	<i>mūyusu</i>

²³ Žr. Anderson J. M. Min. veik., p. 166.

²⁴ Žr. Курилович Е. Указ. соч., с. 99.

²⁵ Ten pat, p. 115.

²⁶ Žr. Курилович Е. Указ. соч., с. 114, 120; Rosinas A. Kelios mintys dėl analogijos vaidmens įvardžių fleksijos raidoje. – Baltistica, t. 15(2), p. 138; plg. Lyons J. Min. veik., p. 37.

²⁷ Žr. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история. – В кн.: Новое в лингвистике. М., вып. 3, с. 323.

²⁸ Žr. Косериу Э. Указ. соч., с. 323.

N. <i>maņ</i>	<i>myņs</i>
G. <i>man'i</i>	<i>myūs</i>
Īn. <i>ar man'i</i>	<i>ar myņs</i>
Vt. <i>manī</i>	<i>myusūs</i>

Tik vienaskaitinių asmeninių įvardžių paradigmas pakitimai dėl analogijos yra palietę Gruostuonoje, Agluonoje, Arlavoje, Vandzenėje ir kitose šnektose. Tik nedaugelyje šnektų, kaip jau minėta, dėl analogijos su vienaskaitos formomis buvo modifikuotos ir daugiskaitinių asmeninių įvardžių atitinkamos formos. Analogija – galingas evoliucijos faktorius visų linksniavimų sistemose, bet ypač ji veiksminga visų kalbų įvardžių sistemoje²⁹. Pakitimai dėl analogijos iš tikrųjų yra „normos“, o ne sistemos pakitimai, nes jie yra viena iš sistemos realizavimo galimybių³⁰.

SUTRUMPINIMAI

C – Catechismus Catholicorum ... Vilne Pille ... 1585.

E. – Enchiridion. Der kleine Catechismus ... Königsberg ... 1586.

E – E. Kagaine, S. Raģe. Ērgemes izloksnes vārdnīca. – Rīgā, 1977, t. 1.

Ev – Evangelien und Episteln ins Lettische übersetzt von Georg Elger. Aus der Zeit um 1640, Bd 1 Texte / Herausgegeben von Kārlis Draviņš. 1961, Lund.

FBR – Filologu biedrības raksti. – Rīgā, 1937, t. 17.

GB – Gliko biblija, arba „Tā svētā grāmata“, pradēta leisti 1685 m. ir baigta 1694 m.

MG – Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. – Rīgā, 1959, t. 1.

MP – Lang=gewünschte Lettische Postill ... Ververtigt Durch GEORGIUM MANCELIUM Semgallum ... Erster Theil ... Anderer Theil ... Dritter Theil ... Riga, 1654.

THE ROLE OF ANALOGY IN THE EVOLUTION OF FORM IN LATVIAN PERSONAL PRONOUNS

Summary

In the article it is assumed that Latvian personal pronouns have inherited the “classical” case paradigm from the Lithuanian–Latvian parent language with a well-differentiated inflexion. The great variety of pronominal inflections in Latvian dialects and old manuscripts can be explained by the different conditions affecting the evolution of the language. Word-ending phonological and morphological changes, which created favourable conditions for the so-called changes by analogy, have resulted in morphological modifications in the system of all inflectional words.

Therefore, the article is concerned with: (a) the process of neutralization of the singular accusative and instrumental cases in the (*i*)o and (*i*)ā-stem paradigms (which occurred after the above-

²⁹ Plg. Прокош Э. Сравнительная грамматика германских языков. М., 1954, с. 289.

³⁰ Žr. Косериу Э. Указ. соч., с. 312.

mentioned phonological changes); (b) the effect of neutralization on identical cases of singular personal pronouns; (c) the effect of prepositions, which govern several cases, on the process of neutralization.

The article also deals with the influence of the accusative-instrumental cases of singular pronouns on the modification of the plural pronominal paradigms, and with conditions and variants of the modification in question.

On the basis of the data from Latvian dialects and old manuscripts a conclusion can be drawn that the modifications in the personal pronominal paradigms could have begun prior to the written language.

SMULKMENA LIII

DĒL VIENOS FORMOS KILMĒS

1896 m. išleistose latvių pasakose, kaip teigia S. Ragē¹, aptinkama moteriškios giminės parodomųjų įvardžių vienaskaitos datyvo forma *tanij* „tai“, pvz.: *Bet tur — tanij upei neesot pahri tizis* LP² VI 918. Pasaka, kurioje vartojama ši forma, buvo užrašyta Valkos ar Lugažų apylinkėse. Čia iki šiol tebevartojamas vienaskaitos lokatyvas *tanī* (Lugaži), bet datyvo *tanij*, S. Ragės duomenimis³, niekas nebevartoja. Vienaskaitos datyvo *tanij* (jeigu jis tikrai egzistavo) kilmę galima aiškinti ne lokatyvo *tanī* įtaka⁴, o struktūrinėmis parodomųjų įvardžių vienaskaitos datyvo ir lokatyvo ypatybėmis. Lokatyvas *tanī* galėjo gauti datyvo funkciją po to, kai šnektose dėl žodžio galo raidos ypatybių iš **ā* kamieno įvardžių vienaskaitos lokatyvo **tāiēn* išriedėjo forma *tāi* „toje“, kuri sutapo su vienaskaitos datyvo forma *tāi*, plg.: vns. dat. *liž tāi pilsētāi* „iki to miesto“ Valka; *Pehž kahda brihžcha atnahžis tai treschi mahsi wihrs mahjā* „Po kurio laiko atėjęs pas tą trečią seserį vyras į namus“ LP VI 873 ir vns. lok. *tāi vagā bi niēcīgi karpeļi* „toje vagoje buvo menkos bulvės“; *viņč nāca tāi vietā* „jis atėjo į tą vietą“ Valka ir kt. Suprantama, kad tokiomis sąlygomis lokatyvas *tanī* galėjo gauti datyvo funkciją. Kadangi lokatyvo *tanī* galūnės morfema *-ī* sutapo su *i* ir priebalsinių kamienų vienaskaitos lokatyvo galūnės morfema (plg. *debes-ī*), tai, tapęs datyvu, jis gavo tų kamienų vienaskaitos datyvo morfemą, plg. *tanij* ir reliktinę vienaskaitos datyvo formą *debesij*⁵ „debesiui“. Šį procesą galima pavaizduoti tokia schema:

dat.	— →	<i>tāi</i>	<i>x</i>	.	<i>debes-ij</i>
lok.	— →	<i>tāi</i>	<i>tan-ī</i>		<i>debes-ī</i>

x = tanij.

A. Rosinas

¹ Žr. Ragē S. Ērgemes, Lugažu un Valkas izloksnes fonētika un morfoloģija. — Kn.: Valodas un literatūras institūta raksti. Rīgā, 1964, s. 8, 1pp. 63.

² LP = Lerchis Anss-Pušķaitis. Latviešu tautas (teikas un) pasakas. 1896, žr. Apīnis. A. Latviešu grāmatniecība. — Rīgā, 1977, 1pp. 304.

³ Žr. Ragē S. Min. str., p. 63.

⁴ Plg. ten pat.

⁵ Žr. ten pat, p. 46.